

КУЖУВУС - НАЙЫРАЛДА

НАЙЫРАЛДЫҢ МУЗЕЙИНДЕ

Ийн дақыр орденнің Тыва АССР біле Ровно об-
ластың ақыл-дұма найыралына тұрсақатқан музей-
бистия Держави ортумақ школага организастан
турғусқандан бәр беш чыл ашқан. Бо үеини дүр-
ғанда музейде дика хей делегация, ақыл-ағыз кижи-
лер кез, музейини экспонаттары-біле танышқан.
Украин черин фашистерини асаандан хостақыр дөш
түдүшүкүнәрге әрес-дидим киржин чоран тыва эки
турачылар дугайында. Ада-чүрттүн Уауғ дайынның
чымдарында тыва шонун совет фронтуға чыгған белек-
селәнин, дайын хоочунарынын тыва, украин чер-
лерге ужуражылааларын, уауғ ақыл-ағызынын
адмдарында, әртемге болған культураға тываларын
чедип алған чедипкинин база Тыва АССР-ин
болған Ровно областың ақыл-ағызларын араалды
найыралыны дугайында материалдарын ам-даа кө-
үздө чымын хундууга аалчылар музейге күзеп,
деметгәле дептерине санал-оалын бижиң, хооуну
жүүн арттарың турар.

Кызыл хоорук-шомунуа
даргазы Ш. Д. Куулар баш-
таан делегация-біле укура-
жылта бистия школатын ө-
ренчилерини, башчылары-
нын база сууруну бүгү чүрт-
тачыларынын сөзүндө ар-
тып калган. Оларның чала-
нын дугаар, Аудейини та-
йыбырақчылары чүрөвсө-
көк, ак-көк Тывага чедип,
оол хундууа чедип, күш-ақылга
ынак чону-біле таныжып,
тыва черин бойдуз чүрүм-
линин катататтынас чара-
жын магадаан бис.

1982 чылдың февраль 23,
Илчан музей Ровно областың
Николай Островский атыг
хожусунин театрынын 30
актёрүн хулаң алган. Олар
бистия музейиниң уауғ со-
нуураал-біле кезип көргөн,
чоокта чаа тыва эки турачы-
ларын төрөң чери, ак-көк
хемперин чүртү Тывага аал-
дур чоранын биске соуу-
раттылар. Ола-ла хун болган
бул школатын шүтүм чы-
каалыга школа директору В.



А. Лукьянчук хундууга аал-
чыларын чедип көргөнине
байыр чедирин, чүве чуга-
лаан. Артистерини амунази-
ден театрын уран чүрт уду-
тукчуу Я. Ф. Бабий чүве чо-
гаалаш, Тыва АССР-ини чо-
гаалашар эвилелинин баш-
таар черини даргазы, дра-
матург К. К. Кудажыны «Ол
бир» деп шийин Тыва кө-
рүкчүлөргө баралатканын
чугаалап берген.

Украин ССР-иниң алдарыг
аркы В. Петруши биске ты-
ва өндүктөрүнүн чоруту-
на бекетини тысып берди.
Ақыл-ағыз республикалар-
нын анык шүдүчүлөрүн
Кызылга болуп эркен XI
Бүгү-эвилел фестивалына
киркин чоран, анык шүдү-
чү Николай Шенгелин чоок-
та чаа бистия музейге кезип,
оол экспонаттарын, материал-

АЖЫЛАҢДЫНЫҢ АЖЫЫ, КУЖУ

Бистия өнүгүүсү—аът дугайында журналистерини,
көдө ақыл-ағызды удуруткучу ақылдакчыларын,
көдө ақыл-ағызды продукттарынын бутуруткучу-
лериниң-даа болдарын, санал-оалдарын бижээни
соудан уругучу көмүрчү мен. Ол удуздерин таныш-
кып, аът дугайында боудунуң чамдык болдарынын
үдөксөдөм. Ону бижиримде литературага болған
республика статистикаынын чамдык санарын

лар, чыкө, Казахстан чүс 66,
ден-не 65—70 кууун ап турда,
бистия республикаынас чүле
50 кууун алган болуп турар.
Усааымыла ақылдын эки-
жиди турган. Тываынч баш-
чалыга чыгы, оуу бүгү-ле
ажыл-ағылдарга 35—40 муң
чедирин болурунчү артамы
бар. Он бирин беш чылда рес-
публикаынас Күрпаланын
сан-междөни бугаар аларга,
чылгы малдын баш санын
30,1 муң чедирини көрүп ту-
рар.

1946 чылда Россияга 38 мил-
лион аът турган болза, а ам-
ты үдө—5 миллион арткап.
АКШ-ка чылгы малдын баш
саны 3,5 миллионга чедир кы-
зырылган, оол соода өзүп
өзгөлдө болган амгы үдө 11,5
миллион чедип, өзүлдөш
уламчыл турар. Бистия
чүртүстө чылгы малдын эне-
не хой баш саны Казахстан-
да, Киргизияда, Узбекстанда,
Туркменияда, Россия Федерла-
циясында Алтай, Красноярск
крайларында, Новосибирск об-
ластында, Якутияда, Татарияда,
Башкирияда чылгынын баш
саны хей болған ыла аътты
тергелеп-шанактаары — база
эзертеп-даа мушары утугу-
маан.

Ақыл ақылын багай ақыл-
дан турарымыз. өсе бир
чылдааны — атыг дөриг
херекселериниң чоқ болуп
турарында. Хоомт болған те-
ге дүтүкө кылып алары боду
чорур экиавтордан бөүге
апарган. Чүге дөрге, ону кы-
лып билер кижилер чоң, а
ақылдарын өрөтпей турар
бис. Ам магазынын хоомт-
тар, дагалар, эзерлер сатайы
турар. Оларын чүте музей-
лерди көрүп болур. А тыл
эзерлер кылып утулдуган.
Атыг дөриг-херекселериниң
илдир ақылды республика-
нын мурт-үдөтүр эргеледи
организастаны күзөткөн. Ол
ақылды кыргылар, тевер
кижилер чүте кылып бол-
бойт. Бир эвс ол херексе-
лерин хемчөзүн болған эв-
лдерин бибес болза, олар-
ны музейлерден көрүп а бол-
гай.

1946 чылда Россияга 38 мил-
лион аът турган болза, а ам-
ты үдө—5 миллион арткап.
АКШ-ка чылгы малдын баш
саны 3,5 миллионга чедир кы-
зырылган, оол соода өзүп
өзгөлдө болган амгы үдө 11,5
миллион чедип, өзүлдөш
уламчыл турар. Бистия
чүртүстө чылгы малдын эне-
не хой баш саны Казахстан-
да, Киргизияда, Узбекстанда,
Туркменияда, Россия Федерла-
циясында Алтай, Красноярск
крайларында, Новосибирск об-
ластында, Якутияда, Татарияда,
Башкирияда чылгынын баш
саны хей болған ыла аътты
тергелеп-шанактаары — база
эзертеп-даа мушары утугу-
маан.

Чылгы малды өстүрүп тура,
хымсы бугуер дугайында а-
тыг дөриг херекселериниң
шунтирлөөр чорук.
Ақыл-ағылдар бар бер-
лериниң саалданын организа-
таш, хымсыты кылып ап,
ныти херекселе ақылдан
болур. Иччала-лаа бис сар-
кижилер чоқ болганында чө-
рде оуу бугуерини турар.
Хымсы кылып бугуерге аял-
ақыл-дуалыг сусуну болур.
Хымсыты бугуер болурунчү
бүгү арталары бисте бар.

Тывага аът спорту, аът тур-
манын хөжүдери, оуу тур-
манына чөре артык эвс.
Районнар төптөргө, совхоз-
тарга аът спортунын секция-
лары тургузуп ач болур. Бо
спортка хандышылдык кижи-
лер аныктар аразында бар
болгай.

Чылгы малды Тывага өстү-
рүп, оол баш санын көзүдө-
ричте сагыш сабабын турар
дөр болза, шын эвс апар.
Бо талазын бис чамдык анык-
дар чорутууган. Владимир
укасаалы аар чүкк сөвүрү,
орлоп укасаалы чөле атылар
өстүрүп практикалдан
турар.

Уауғ-да, бичи-даа байыр-
лаптар Тывага анылар, чы-
раллаар атытар чаркык юста
эртисе турган. Бо чагай чы-
чыл эм утулдурунчү бар
болур. Ол эки чамдык деп чө-
рөдүн, катал эзелер болза,
ишан аныктарын атыга
ынак болуру, оуу наман,
ажак билер чорукка хандык-
шымы зайгаар-ла түртүшүп
көлөр.

Чылгы малдын баш саны-
нын өсөөкө турарын бир
чылдааны — оол чаш төлүп
өшөш ап турарында. Усаа-
жымыла ақылдын чөтөсө чо-
рудуп, бөзөрини кызырап
чорунуң хей болуп турары-
нын түшөлдөмө илди болуп
турар. Ону беш чылдык чы-
ларында эвилелдене бол-
ған автономнү республика-

Тываынч дыл, литература
болған төгүтүң эртем-ши-
чилел институтунчү директору
Ю. Л. Арачың, тыва эки
тура аскаронун командири-
нин дайынч болгай поли-
тиктик белектик талазы-біле
оралдыкты чоран М. Т. Ба-
йыскалат, медреса чоран
эки турачы Кыргыс Норжук
оаларын 1974 чылды эргенде,
Ровеншаным фашистиг
эвилелдерден хостааныңдан
бөр 30 чыл оюнга холбаш-

«ДЕН ЭРГЕЛИГЛЕРНИҢ ЭВИЛЕЛИ»

Москва чымыр болған бистия Төрөн чүртүкүстүн най-
ымыла Маалыр-хоорайны аалчылары Тыва АССР-ини най-
ымыла Кызыл хоорай-біле таныжар арталып болган.
Оуу соуураң өрө дөсө, ССР-ини Уауғ ақыл-ағыз хей
чедипкинериниң делегациянын «Централный» деп павиль-
онго чөдө бөр сакер. Иңда ССР-иниң тургустунанынын
60 чылдыга турасаактан «Совет» дикталар бис» деп кино
программаны көрүзүп турар. 17 миңтанын дүргүзүлдө
иптин-біле 190 дөрбөчүн метр шөлдө 21 акранга совет
күрүенин маалдыгын төгүзүп, совет уауғустуң бөүгү
эвил-херектерини, СЭКП-ини XXVI съездинини чүртү
саймардынын экономикаг болған социал хөжүдөдө-

ЧАНҢЫС ИЕ КЫСТАРЫ ДЕГ

Совет Социалистиг Респу-
бликалар Эвилелиниң тургу-
туганында бөр 60 чыл
оюнга алдар болдурунчү со-
циалистиг чарын Кызылдын
баран сакдыларынчү кол-
лективтерине оларга чери э-
лөс турар. «Детский мир»
магазынын сакдылары чары-
нына идеялык киржин,
бо чылдык биргэ кыргалында
планын оналдырып ажыр
сүстөкөн. Тодаргайларга,
бир миллион 84 муң рубльге
баран сактар оналдырып
апыр 47 муң рубльдин сат-
кан. Мычачаң бо магазынниң
коллективни Кызылдын үдө-
түр баранпар магазынниң
коллективтериниң мура-
кчыларынын одуруучо
кирген.

Ийн планларынын дугайында чугаалап турар.
Залга чымыр өшкө соода көрүкчүлөр Владимир Ильич
Ленининиң «Совет өрге-чатыр деп чүдө» деп чугаалап дич-
нар.
Көрүкчүлөр бистия кылаб дөсөм Төрөн чүртүкүстүн
чамдык хоорайлары, хей вадионал улаустарын уран чүдү-
бисе таныжар.
«Бистер ийн чөс алдан өсө миллион бис. Бистер — совет
кижилик бис» — деп дектордук үнү чоргаар дималынч ту-
рар.
Москва хоорай.

«Детский мир» магазынын
боудунуң салбырларынын ара-
мында социалистиг чарын ба-
ла калбарган.
Салбырлар аразынын соци-
алистиг чарымынчү таныкы-
ларын олар хөвөнч салбы-
ры баштап турар. Комсомолчу-
ларынын бо интернацио-
нальды коллективтерине бистия
хей национал Төрөн чүртү-
күстүн каш азам улаустары-
нын талазери, бир үеини
апын кыстары, чангыс ө-
бүдөнчү уруулары деп, ақыл-
дан турар. Иңда орус, тыва,
ытар, хакас националдыг сая-
сытчылар сакды азыкчыларга

Социалистиг чарыштын му-
ручу одуруудан дүшөй.
Улам күрөңдөшкөниң ақыл-
дар дөричте салбырынчү пи-
теринационалды коллектив бү-
зүрөдиг.
В. САТ.
ЧУРУКТА: (соодагый тала-
ды) сакдыгыр тыва Л.
Кара-оол, орус Л. Марфушки-
на, орус Т. Шаловкина, хакас
Е. Очитаева, орус Г. Зайцева
олар чаксар үеинде.
В. КАРА-САЛДЫҢ фотогу.

КУШ-АЖЫЛЧЫ ӨӨРҮШКҮ

Көдө ЧЕРГЕ, маалыгы
суурга, чаа көлөң уауғ-
да, биче-даа кыж чөдө
вдө, өскө. Шобан-оол Тө-
рөн чүртүгүн мурунуна шө-
рөң аламы арттарың, баран
болурун чедипкинин кү-
сеткөң, төрөн черинге тала-
зын чанын көгөн. Биракы
Чөн чүкө шөрг алабын
үш чыл апыр үш төңсө ар
суурунча эң көлөң, чогуу
кып болурун, кедир үдө ү-
пү канчаларын дораан болу-
ган.
Кезек каа ар-сар ажыр-
дар кылып чоруй, малчына-
рын шунтирлөөр, баштай
дуалакың кадарыңа кир-
ген. Оол соода өг-бүлө тур-
кан, 1966 чылда бөр колаң
хой худон алган, кадар бер-
ген. Ооржак Шобан-оолду
күзөп, чүртүгүн ақыл-ағы-
зын удуруткучулар дөткөш,
аңа баштайгы удаа ирт ка-
дарарын саналдаан.

бодурун байдалы берге-даа
болур. Сөвөтү чылдар чогу-
на мындык болуудаң. Иччан-
гаш кол-ла чүве — чып-
тайгаларыңе чыгаалган үер-
летээр, ыт-куштан менди ка-
дарын хайгаарар, а кол-ла
чүве — зайгы сөрмжалезин,
олар-белчирин эки таарыш-
тырар.
Ооржак Агыр-оолович 1975
чылга чедир ирт каларган,
оол соода төрүр хой худон
алган. Хой эки укасаалыт-
маан, кодурунда тыва укаса-
нын. Баштайгы чылдыга дү-
гүш хойдан алган хураганынчү
саны-да, дүгү-даа тер ала-
ган. Иччалакың чортуу ө-
рөңчү, мергекчи, чыл сакы-
ла-ла, улам бекки көргүзү-
лүт болуун бар чоран. Ила-
кы 1980 чылдын кыжы
Ооржак Агыр-ооловичге
«кужуктур» болган. Ол иччан
100 хойга онаштыр 110 хура-
ганын, бир баштап-өз барык
2 кг дүнтү алган.

ЮБИЛЕЙЖИ ЭСТАФЕТА

Совет хей националдыг уран
чүдүлүк чедипкинериниң
«Москваның сыйдыстары»
фестивалы баштаган. Ол чоок-
та чаа найысылага доозу-
ган, Аңа Россия Федерация-
зынын, Украинанын, Молда-
виянын, Занавалье база При-
балтика республикаларынын
коллективтери болған күүсө-
дичилери киришкенер. Фес-
тивалдын концерттеринге
болған шийлеринге 200 муң
хире кирип, оол иштинде бе-
жен чуртардан келген 30 муң
хире даштын туристер база
көргөнөр.
«Москваның сыйдыстары»
фестивалы Бүгү-эвилелди
уран чүдүлүк «Уластарынчү
найыралы» байырал-биле
наттынып, ССР Эвилелиниң
60 чылдыга турасаактынын
эртиң. Юбилейги өл көрүл-
дениң программасында драма
болған хөгүмүзүнчү 50 театр-
ларынын, эң улау 150 ажыг
уран чүдө коллективтериниң,
ССР-иниң Ленин болған Күрө-
нө шаңжалдарынын лауреатта-
ры — сурагыч күүсөдичи-
лерини, Бүгү-эвилел болған
делегей конкурстарынын ти-
ленчилериниң күүсөдөлери
кирген.
Аны-дүма улаустарынчү уран
чүдүлүк Москвага калбаа-биле
чарлап дыматкан. Аңа «Мо-
скваның күүсү», «Орус кыш»
деп фестивалдар, драматур-
гия болған театр уран чүдү-
лүк бүгү-эвилел көрүдөзүнүн
түнчөл оюну, чогадынынчү
аныктарынчү недөлязы база
болуп эртер. Новосибирскинин
опера болған балет театры,
Грузиянын 3. Палиашвили аты-
гы опера болған балет теа-
тры болған өскө-даа театрлар
отчөттарын бээр. Эң тергин
азон национал уран чүдө кол-
лективтериниң көрүдөзи
ССР-ини УАЧД-ге болур.
(СЭТА-нын көрр).

БҮРҮН ЧУРТТУҢ ХОВУ-ШӨЛДЕРИНДЕ

«Күш-ажылдын хостуу»
сөхөттүң өшү бригаданынчү
(бригадир А. Хандыбаа) не-
жигүнери районы эң шалы-
кы ажылдык, бедик күш-
ажылчы көргүзүлгү ма-
лызынынчү бирээни. Оларда
3524 баш шөзөр мал бар. Өш-
нү каларчылары бо чылын
чаш малдын башын чүс хуу
кылап ап шыдаан.
Шкүлөрүнчү аныктары он-
ча-менди болган-биле кааы
бо дүргөн өзүгөн, үнеми пре-
дукциялыг малдын аугу база
эки болуп турар. Бир баштан-
а ортумаа-биле 920 грамм
дүнтү кырып алган.
Б. СЕРЕН-ООЛ.

Чазын тарып культурулар
чаштырарынын темпирин
чүрттүң ақыл-ағылдарында
улам дүргөдиги турар. Ол
культурулар сөвкүс недөлязы
25,1 миллион гектар шөлдү
эзелепкен.
ССР-иниң Тап статистика
эргелектерин сөвкүс медалын
буугаар алырга, чазын тарып
культуруларын чуртка нити-
зи-биле 65,6 миллион гектар
шөлдө чаштырган. Россия Фе-
дерациянын муруну чүгүндө
болған Украинада хей чылдыг
сигенерини, тараа болған өс-
кө-даа культуруларынын тары-
мын, а Ортаа Азия республи-
каларында болған Казахстан-
да — хөвөнни, ристи, тара-
зын адыр кукурузаны тары-
лып кодурунча дөсөкэй. Хову
ажылдарынын фронтуну чүрт-
түң, Сөүгү болған Чөн чүк-
теринче чатылган.
Кара эвс хөвөнүнчү зона-
ла шөлдөриниң уауғ-улау үчө-
төктөрү кезегей шык бол-
ганында ақыл-ағылдар хову
ажылдарын араал чорудун,
үрөинерини агротехниктиг эки
хуукаларда чаштырарын кы-
зылп турар. Бурган, Орен-
бург областарын, Алтай
крайынчү механизаторлары
техникалы бекке булдурут-
лүт ачылган турар. Ону та-

